

Адабий маркуз

Умарали Норматов

СЕРЖИЛО КУЛГИ

Абдулла Қодирийнинг ҳажвий мероси ҳанузгача тўлалигича йиғилган, атрофлича ўрганилган эмас.

Адибнинг ҳажвий истеъдоди 20-йилларда тўлароқ намоён бўлган. Ёзувчи ўша кезлари бизда «ўткир кулги ижодчилари йўқлигидан», «бу кунги ҳажвийтимизда кескинлик» етишмаётганлигидан афсусланади. «Бироқ яхши хусусиятимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаймиз, излашдан чарчамаймиз ва ўтириб ҳам қолмаймиз», дея ўзига таскин беради: янги инқилобий ҳажвчилик «ёшлиги жиҳатидан дағаллиги, қўполлиги ва камчилиги бўлиши ҳам табиий» эканини эътироф этади.

Дарҳақиқат, ўтган асрда Гулҳаний, Муқимий сингари ҳажвчиларни берган ўзбек адабиётида асримизнинг дастлабки йигирма йили давомида ёрқин ҳажвий истеъдодларни, баркамол ҳажвий асарларни деярли кўрмаймиз. Агар инқилобдан бурунги ҳажв кўпроқ тараққийпарвар адиблар қўлида маърифатпарварлик — жадидчилик ғояларини тарғиб этишга, «қолоқ удумлар»ни қоралашга хизмат қилган бўлса, инқилобдан кейин янги ҳукмрон инқилобий мафқуранинг «ўткир қуроли»га айланди; эски тузумни, унинг маънавий асосларини, эски жамият устунлари бўлмиш мансабдор, бой ва руҳонийларни қаҳру ғазаб билан қоралаш, савалашга тушди. Бу даврда яратилган аксари ҳажвий асарларда қаҳру ғазаб, қоралаш, фош этиш бор-у, чинакам санъат асарига, чин маънодаги реалистик ҳажвийётга хос, Қодирий ибораси билан айтганда, «характер кулгиси»; ҳаётнинг, турмуш ҳодисаларининг ҳолис ва теран таҳлили йўқ. Қодирийнинг кўплаб ҳажвиялари ҳам бундай камчиликлардан холи эмас. Айни пайда, 1915 йилда битилган «Улоқда» ҳикоясидан бошлаб ёзувчи ижодига кулгининг хилма-хил товланишлари — енгил ҳазил, нимтабассум, киноя-кесатик, пичинг йўллари билан халқ турмуши манзараларини ҳолис туриб чиизиш, персонажлар қисмати ва табиати моҳиятини очиш майллари кўзга ташлана бошлаган эди. Бу жиҳатдан «Отам ва большевик», «Тинч иш», «Бечора Розикбой ака», «Маслаку мақсаддан шаммаъи изҳор» каби асарлари ажралиб туради. 20-йиллар миёнасида яратилган «Қалвак маҳдумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» қиссалари янги инқилобий ҳажвийтимизнинг жиддий ютуғи бўлди. Бу асарларда ёзувчи кулгиси чиндан ҳам «характер кулгиси» даражасига кўтарилди, муаллиф энди ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафқуравий мавқеда туриб нуқул бирёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни бутун мурқаблиги, зиддиятлари билан кўрсатишга жазм этади. Ҳа, Қодирий буюк сўз усталарига хос реалистик тасвирнинг сеҳрли қудратини кўрсатди, ҳаттоки ҳажвий персонажлар талқинида ҳам бир хилдаги ранг, оҳанглардан қочиб бўёқларнинг ранг-баранг жилоларини намоён этди. Бундай фазилат «Ўтган кунлар» романидаги Ўзбек ойм, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла, мулла Мўҳсин образлари ифодасида яна ҳам сайқал топган. Мазкур сиймолар жаҳон адабиётидаги ҳажвий характерларнинг энг мумтоз намуналари қаторидан ўрин олишга ҳақли.

Қодирийга, Қодирий ижодига жоҳилларча муносабат айни унинг ҳажвий асарларини нотўғри тушуниш, талқин этишдан бошланди: чунончи, адибнинг 1926 йили «Муштум»да басилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясидаги жумҳурият раҳбарлари ҳақида овсар бир персонаж тилидан айтилган беозор танқид, ҳазил аралаш ҳақ гап учун унга сиёсий айб қўйилиб қамоққа олинди, адиб устидан иғво, бўҳтонлар уюштирилди. Ўзбек ойм, Солиҳ маҳдум каби персонажлар ўша давр танқидчилигида, умуман ёзувчининг ютуғи сифатида нисбатан ижобий баҳоланган бўлса-да, бу хил образлар моҳияти анчайин юзаки талқин этилди. Сўнгги пайтларда «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» персонажлари теварагидаги айрим баҳслар, янгича изланишлар жараёнида фақат мазкур асарлар персонажларигагина эмас, умуман Қодирий ижодидаги ҳажвий характерларнинг адабиётшуносликдаги талқини кескин танқидга, қайта кўриб чиқишга муҳтож экани маълум бўлиб қолди. Шуниси қизиқки, аксар тадқиқотчилар «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдумни салбий тип, қабоҳатлар тимсоли тарзида баҳолайдилар, ўз даъволарини романдан олинган далиллар асосида исботлашга ҳаракат қилдилар. Танқидчи Азим Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима айб?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1980 йил 3 август) эса бу шахс устига қўйилган айбларни рад этишга, ҳар боб билан уни оқлашга — реабилитация қилишга тиришади, маҳдумнинг «ижобий ишлари»ни,

«инсоний фазилатлари»ни тасдиқлайдиган далиллар келтиришга уринади. Еш адабиётшунос Муртазо Қаршибоев «Солиҳ махдум фариштами?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 2 ноябрь) эса ислом мафкураси нуқтаи назаридан келиб чиқиб А. Раҳимов даввосига эътироз билдиради. Солиҳ махдуми ўта салбий кимса сифатида қоралайди. У ҳам романдан ўз қарашларини тасдиқлайдиган талай далилларни топишга эришади. Эҳтимол, яна бир тадқиқотчи мазкур образга бошқа томондан ёндашиши, ўз қарашини исботи учун янги далиллар топиши мумкин. Хўш, нега шундай? Гап шундаки, адиб бу образ тасвирида реализмнинг энг мўътабар мезонларига амал қилган, ўзининг шахсий майллари, мафқуравий мақсадларидан юксакроқ турган; бу шахс ёзувчининг хоҳиш-иродаси билан эмас, ўз ички мантиқи асосида объектив шароит, вазият тақозосига кўра ҳаракат қилади, оллоҳ инъом этган зуваласидаги мавжуд табиий хусусиятларни ошкор этади. Характер ва ҳаракат мантиғига кўра, менингча, Солиҳ махдум асардаги икки кўтб — «номарғуб-манфий қаҳрамонлар» ёки «марғуб қаҳрамонлар» тоифасига ҳам кирмайди. У икки ўт орасида қолган, табиатдаги ожиз майлларнинг қўлига айланиб, шайтон васвасига учиб, вазият, шароит ҳукмига бўйсуниб ҳам аянчли, ҳам кулгили аҳволга тушиб қолган шўрлик бир банд. Дарҳақиқат, унда қатор ижобий фазилатлар бор, бироқ улар ўқувчида ўзига нисбатан жозоба, меҳр уйғотишга тўла қодир эмас; унда кўп ярамас одатлар бор, бу ҳол эса, негандир, унга нисбатан сизда кескин бир нафрат ҳам туғдирмайди: кўп ўринларда, хусусан, пировардида унинг аянчли ҳолига сиз ҳеч қачон астойдил ҳамдам бўлолмайсиз. Ёзувчи халқ кулгисининг гоят хилма-хил жилоларини ишга солиб махдум табиатининг жамики қирраларини кўрсатади. Мазкур образ тўб моҳиятини мана шу ифодалар ранг-баранглигини назарда тутмай туриб очиш, тагига етиш мушкул; фақат бир ёки икки жиҳати билангина у ҳақда узил-кесил ҳукм чиқараман деган киши, шубҳасиз, янглишади.

Шундай бирёкламалик адибнинг «Калвак махдумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» каби асарлари талқинида ҳам кўзга ташланади. И. Султон ўзининг «Абдулла Қодирий» тадқиқотида биринчилардан бўлиб бу икки асарни анча кенг таҳлил этган, уларнинг асосий руҳи «ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, айниқса кишиларнинг онгида» сақланиб қолаётган эскилик қолдиқларига, эксплуататор синфлар идеологияси саналмиш динга, «фақат капитализм сарқитларигагина эмас, феодализм қолдиқларига қарши кураш»дан иборат эканлигини айтиди. Бугина эмас. Олимнинг фикрича, «Абдулла Қодирий салбий характерларни тасвирлаш орқали ижобий ҳодисаларни тасдиқ этади», «ёзувчи совет давридаги ижобий ҳодисаларни шу ҳаётда эскилик сарқити бўлган салбий персонажлар орқали тасвир этади» (И. Султон. Тўрт жилдлик, 11-жилд, 345-бет).

«Ўзбек совет адабиёти тарихи»да (1-жилд, 1968) ҳам, «Калвак махдум...» билан «Тошпўлат тажанг...» асосан феодал ўтмишнинг кишилар онгидаги сарқитларини фош этувчи асарлар сифатида қаралади. «Ёзувчи бу асарларда, — дейилади ўша китобда, — ўтмиш сарқитлари, руҳонийлар ва текинхўр тақасалтанларни қаттиқ танқид қилади, уларнинг янги ҳаёт қуришимизга кўрсатаётган қаршиликларини очиб ташлайди» (71-бет.) Бу асарлардаги етакчи персонажлар моҳияти одатдаги қарашлар доирасида шарҳланади. Чунончи, Махзум — реакцион руҳоний, эски тузумнинг кўпгина ярамас томонларини ўзида мужжасамлаштирган, у янги тузум афзалликларини тушунишдан жуда узоқ кимса (262-бет). Калвак махдум ўтмишга оид тасвир маъноси шундай изоҳланади: «Таржимай ҳол» билан танишар эканмиз, ички дунёси чирик, ташқи дунёси кулгилик калвак Махзумгина эмас, балки бундай тубан тушунчали бузуқ ахлоқли кишиларни етиштирган ўтмиш жамият, қолақ ижтимоий тузум иллатлари ҳам кўз ўнгимизда намоен бўлади» (264-бет). Махзумнинг шўро давридаги саргузаштларига оид тасвир маъносининг «Тарих»даги талқини эса мана бундай: «Октябрь социалистик революциясидан кейинги янги тарихий шароитда — Калвак Махзум каби кишилар тоифасининг илдиэига болта урилган бир вақтда — реакцион руҳоний уламолар дарғазаб бўлдилар, прогрессив кишиларга қарши ғийбат ва бўҳтонларни ёғдирдилар». (264-бет). «Тарих»да «Тошпўлат тажанг» хусусида мухтасар қилиб у «ўтмишдаги қолақ ижтимоий тузумнинг ярамас сарқитларидан қўтила олмаган тубан кишиларнинг типик бир вакили» дейилади (261-бет). А. Алиев «Абдулла Қодирий» китобида «Калвак большевикларнинг, янгича кишилар ва янгича тартибларнинг ашаддий душмани», «калваклар гуруҳи совет замонасидаги энг реакцион элементлардан бири» (67-бет); Тошпўлат эса «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бевурд чапани» деб ёзади (62-бет). Азим Раҳимов «Солиҳ махдумда нима айб?» мақоласида яна ҳам кескинроқ қилиб «Калвак махзум жоҳил ва нотавон, жисмоний ва маънавий мажруҳ бир шахс», «унда қизғин фаолият учун куч ҳам, билим ҳам, қобилият ҳам йўқ», «ўта кетган худбин, ақли кўтоҳ бир надон», «юз бераётган катта ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга тор манфаатпарастлик доирасидан қарайди», «у жамият тараққиёти томонидан четга улоқтириб ташланган жирканч кимса» дейди. Ниҳоят, энг кейинги манбалардан бири «Ўзбек совет адабиёти тарихи» дарслигида ҳар икки асардаги асосий гап эскини, салбийни инкор этиб, фош қилиб янгининг улуғвор, ҳаётий, пўртанавор одимларини тасдиқлашда ва олқишлашда» экани таъкидланади (32-бет).

Мен «Калвак махдум...» ва «Тошпўлат тажанг...» ҳақидаги бу хил фикрларни бутунлай рад этмоқчи эмасман, уларда бир қадар ҳақиқат бор, албатта. Аммо ҳар икки асарнинг, улардаги етакчи персонажларнинг маъно-мазмун доираси фақат шулардангина иборат эмас.

Авалло ҳар икки асарнинг асосий руҳи ўтмишни қоралаш, феодал ўтмиш сарқитларини фош этиш, совет даври воқелигини, ҳаётдаги янгиликларни тасдиқлаш ва олқишлашдан иборат деб санаш, яъни асарларни соф мафқуравий тарафкашлик маҳсули деб қарашнинг ўзида муаян бирёкламалик бор. Ҳар икки асарни тадқиқ этишга киришганда ёзувчининг мазкур асарлар ва уларнинг етакчи персонажлари хусусида айтган мулоҳазаларини ҳам назарда тутмоқ даркор. Махзум ҳақида Қодирий дейди: «Калвак махдумни ўқинг: кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофати билан мияси фовлагон ҳолис бир маҳалла минини кўрасиз». Сўнгра Тошпўлат ҳақида мана бундай дейди: «Тошпўлатни ўқинг: ишсиз, бири бит, бири сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фахшият денгизида сузиб тажангланган ҳолис бир чапанини кўрасиз». Эътибор беринг, адиб бош қаҳрамонлари — Махзум, Тошпўлат характерлари ирода йўналишларининг етакчи жиҳатларига ишора қиляпти, шунинг баробарида ҳар иккала шахс табиати-

нинг бир муштарак жиҳатини — уларнинг «халис» одамлар эканини уқдирапти. Маълумки, ҳар иккала асар ҳам ўша етакчи персонажлар тилидан ҳикоя қилинади. Табиийки, улар ҳодисаларни ўз савияси, нуқтаи-назаридан туриб баҳолайдилар. Бироқ улғу реалист ёзувчи санъатининг сеҳри шундаки, муаллиф мадраса хурофати билан мияси ғовлаган мутаассиб руҳоний — Маҳзум, ишсизлик ва фақирлик орқасида эзилиб тажангланган чапани — Тошпўлат табиатиға хос ажиб бир халисликни ҳам кашф этади. Бир қарашда хийла тарафқашлик билан ҳикоя қилинаётган ҳодисаларда ҳаётнинг халис, объектив манзараси гавдаланади. Ҳар икки асарни синхиклаб ўқир экансиз, уларда сиз фақат феодал ўтмишни қоралаш, эскилик сарқитларини, мутаассиб руҳоний ва тажанг-безорини фош этиш ёки шўро даври янгилликларини тасдиқлаш, олқишлашнинггина эмас, айни пайтда ўтмишдан мерос қатор халқ удумларини — қандай бўлса шундайлигича, манфий ва мусбат томонлари билан кўрасиз. Маҳзум, Тошпўлат ва уларға яқин кишиларнинг кечинишдаги талай нохуш жиҳатлари баробарида уларнинг табиий, инсоний қувончу ташвишларига шерик тутинасиз: шўро даври воқеалари қаламға олинганда адиб нуқул етакчи персонажлар нигоҳида салбий бўлиб туюлган марғуб ҳодисаларғагина эмас, балки 20-йиллар ҳаётиға, социалистик воқеликка хос бир қатор жиддий, нохуш ҳодисаларға ҳам эътиборимизни тортади, янги инқилобий даври ривожининг мураккаб ички зиддиятларини бадий таҳлил этади. Бу ҳол 20-30-йилларда жоҳил кимсалар даъво қилганидек, асло ёзувчининг янги жамиятға нохуш муносабати, қандайдир «ғарази», «душманлиги», «революцияға қарши хатти-ҳаракати» аломати эмас, балки виждони пок, ҳақгўй адибнинг чин фуқаролик бурчини адо этганилиги тасдиғидир.

Гапни Калвак маҳзумдан бошлайлик. Сир эмас, асар бошида Маҳзумни фош этишға уриниш хийла кучли, ёзувчи ҳар боб билан Калвакни қоралаш, масҳаралашға тушади, айрим ўринларда муаллиф қаҳрамонини характер мантисиға зид хатти-ҳаракатлар қилишға мажбур этаётгандай туюлади. Чунончи. Маҳзумнинг ит уриштираётган болалар қилиқларидан завкланиши, ўн икки ёшли қиз болага беҳаёлларча тегажоллик қилиши, уни чапанларча сўроққа тутиши, қизалоққа қарата: «Эмчагинг олмадек бўлиб қолибдир: ўйнашинг ҳам борми?» дейиши — булар мадраса хурофати билан мияси ғовлаган мулла одамнинг гапи эмас, бу гапларни Тошпўлат тажангға ўхшаш чапани одам айтса, унга тўла ишониш мумкин эди. Шунингдек, Маҳзумнинг дунёға келиш тарихи, чақалоқлик йиллари, касалликларға чалиниш воқеалари баёнида ҳам инсон шахсини таҳқирлаш, масҳаралаш, бу борада меъёридан чиқиб кетиш ҳоллари учрайди. Бунинг муайян объектив сабаблари бор, албатта. Маълумки, «Калвак маҳзум» 1923 йили ёзила бошлаган эди. Ўша кезлари мамлакатда «феодал ўтмишға, ўтмиш сарқитлари»ға, жумладан, динға, диний ақидаларға, диндорларға қарши шафқатсиз кураш авж олдириб юборилган, кўплаб зиёлилар, ижодкорлар мана шу курашға сафарбар этилган эди. Қодирийдек эътиқоди бутун аллома ҳам замона зайли туфайлими, ихтиёримми ёки шайтон вазвасаси, шубҳа-ғумонлар, руҳий-маънавий иккиланиш, изланишлар оқибатиданми — қандайдир сабаблар билан муайян муддат шу жангу жадалларда қатнашди, дин ва диний удумларни ёппасига қораловчи, рад этувчи асарлар ёзади. Биргина мисол: «Замонанинг зайли» мақоласида «Миллатнинг пешонасининг шўри бўлган, тўғриси, миллатнинг соф ва тоза миясини сиқиб олиб, ўрниға ҳайвон мияси ўрнаштирган оқ саллали девларни бир чуқурға тиқиб, устиға маориф ва маданият асосини курсак қандай ур-йиқит базм бўлур эди», деб ёзади.

«Калвак маҳзум» Қодирий худди шундай қарашлар гирдобида пайтда ёзила бошлаган. Табиийки, бу ҳол асарда, руҳоний Маҳзум образи талқинида ўз муҳрини қолдирган. Аммо реалист ёзувчи ўзининг ўша кезлардаги мафкуравий ақидаларидан, майларидан юксакликка кўтарилиб, айни ўша ҳажв тигиға रुपара қилинган руҳоний Маҳзум, унинг шахсияти, муҳити, ўтмиши ва шўро давридаги саргузаштлари билан боғлиқ объектив ҳақиқатни ҳам айтишға, кўрсатишға муваффақ бўлган.

Ҳеч шубҳа йўқки, ота-она тилаб олган, оилада якка-ягона ўғлон — Калвакнинг ўта эркатой ўсгани, мударрис ота паноҳида мадрасада шалтоқ ишлар билан машғул бўлгани, отасининг ҳам шалтоқ ишларға алоқаси борлиги, қаллоб йўллар билан фариштадай қизға уйланиши, кўнгилсиз келинға ваҳшийларча тажовузи ва бу ишнинг нохуш оқибатлари — шу каби ўринларда ёзувчининг кулгиси ҳақиқатан ҳам захарханда қаҳқаҳа айланади, муаллиф қаҳрамони табиатидаги қабоҳатларни боплаб фош этади. Шулар баробарида, адиб ота билан онанинг ёлғиз фарзанд тарбияси, саломатлиги, камоли, истиқболи, бахти деб чеккан азиятларини ҳам тушуниб, юракдан ҳис этиб қалам тебратади. Бу дардлик, кўримсиз, ношуд-нотавон, калвак табиат ўғлон ота-она бошиға не-не ташвишу савдоларни солмади, ахир! Хусусан ўғлининг мадрасадаги шалтоқ ишлари ошқор бўлган кезлардаги ота ҳолати, сўнгра нобоп ўғлоннинг чимилдиқда келинчаққа қилган тажовуздан кейин қудалар, эл-юрт олдида шармандалик ва қўрқувдан таҳликаға тушиши, яна ўша бахти қаро ўғилнинг бошини иккита қилиш йўлидаги ташвишлари — ҳажвий асар бағридан шундай тигиз, мунгли руҳий драматик тасвирларнинг жой олиши санъатда сийрак учрайдиган ноёб ҳодиса! Шунингдек, китобхон мадраса хурофати билан мияси ғовлаган Маҳзумнинг ҳаётдаги бир қатор мақбул ўзгаришлар, янгилıklar, таркиб топиб бораётган янгича таомилларни ҳазм қилолмай ноқулай аҳволға тушиб қолишдан қаҳқаҳ отиб кулади; қироатхонада эркак ва аёлнинг оддий инсоний муносабатлари Маҳзумға фаҳш бўлиб туюлади; у қироатхонанинг одамларға текин хизмат қилиши сабабига тушунолмайди, янги илмий китобларға нафрат билан қарайди, уларни «ағдарш-тўнтарш қилуб кўчаға чиқариб» ташлагиси келади; маҳаллий халқ ёшларини марказға ўқишға юборилиши унга зувронлик бўлиб кўринади ва ҳоказо. Бундай ўринлардаги пичинг, киноя-кесатиклар муҳим ижтимоий маъно касб этади. Аммо Маҳзум қисмати, саргузаштлари ифодасида бошқа жиҳатлар ҳам мавжуд. Маҳзум табиати эътибори билан ҳар қанча кулгили бўлмасин, у аянчли кимса. Аввало Оллоҳнинг ўзи унинг бахтини кемтик қилиб яратган, болалиги дарду ташвишлар билан ўтган, вояға етиб уйланганида илк қувонч азаға айланган; орадан анча фурсат ўтиб, ўзига муносиб аёлға унашув асносида ота оламдан ўтади, тўйға аталган нарсалар ота азасиға харж қилинади; сўнгра отадан қолган мулкнинг бир қисмини сотиб уланади, фарзанд кўради, бахтли бўлдим деб қувонади, аммо бирин-кетин икки фарзандини қаро ерга бериб жудолик ўтида ўртанади. Ниҳоят, яккаю ягона қизини вояға етказиб, узатиб энди «тинчигани»да юрда инқилобий ўзгаришлар бўлиб, большевойлар сиёсати туфайли мадрасалар ёпилади, диндорларға, эски зиёлиларға муносабат кескинлашади, кўплар қатор Маҳзум ҳам тирикчилик манбадан — имоматдан

хайдалади, кўча-кўйларда сарсон бўлиб қолади: «бу вақтда тириклик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кишини қайси кўйларга солмайди...» Махзум ночор дуохонлик қилишга мажбур бўлади, аммо дуохонлик орқасида кун кўриш бисёр қийин, бахтига кампири бор экан «ипу иплик қилиб» рўзгорни тевратади; Махзумнинг «Муштум» идорасига ёзган хатидаги имоматдан тушиб қолгандан бери бениҳоя дилгирлиги, эртадан-кеч қиладиган иши уйга кириш, эшикка чиқиш — бундан бошқа гап йўқлиги, бекорчиликдан эр-хотин орасида дилхунлик давом этаётгани ҳусусида қилган шикоятлари ифодасида кулги оҳангидан кўра қаҳрамоннинг ночор аҳволига ачиниш туйғуси устивор.

Махзум саргузаштлари талқинидаги яна бир ғоят муҳим йўналиш ҳозирга қадар адабиётшунослар эътиборидан четда қолиб келаётир. Гап шундаки, гўё Махзум учун тушуниқсиз, ғайритабиий, кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замирида тамомила бошқа бир маънони ўқиб олиш қийин эмас: бир қарашда Махзумни «фosh этишга» қаратилгандек бўлиб кўринадиган кулги тиги ўша давр — 20-йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг кўпгина жиддий томонларига, адиб ибораси билан айтганда «жамият қитғиға» тегиб ўтади, ёзувчи бундай қалтис ишни бениҳоя усталик, катта маҳорат билан адо этади. Бунда у кўҳна адабиётимиздаги муҳим бир санъат — тажохӣ ул орифин — билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка олиш усулини ишга солади. Эсланг, Махзум Мусҳафи Усмониини — Қуръони каримнинг нодир нусхасини қидириб қироатхонага боради: маълум бўладики, уни ҳалқдан яширин — «пўлод сандиққа солуб соқдор экан»лар. У қироатхонада муқаддас диний китобларни сўраб-суриштиради, лекин бирортасини ҳам тополмайди. Демак, жамоатчилик аллақачон улардан маҳрум этилган. Махзумнинг бухоролик таниши тилидан шўро ижроиясига ёзган мақтубида ўз-ўзини фosh этивчи жиҳатлар талайгина, шулар баробарида шўро одамлари билан ўта эҳтёткорона муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақидаги гаплари кишини ҳушёр тортиради, чунки Махзумнинг «ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб дарҳол қамоққа олмоқдин ҳам тоймаслар» деган гапларида жиддий ҳақиқат бор. Бошқа бир ўринда ҳикоя қилинишича, Махзум масжидда ер ислохати ҳусусида амри маъруф қилиб, шариат бўйича бировнинг мулкини олиш аҳли мўминларга ҳаромлигини айтгани учун эртаси куниёқ милиционер келиб оёғини ерга теккизмай олиб кетади, аксилинқилобчи сифатида қамалиб кетишига оз қолади.

Калвак махзум бир неча ўринда шўро ҳукумати, фирқа ходимларига рўпара келади. Одатдагидек, улар билан мулоқотда Махзум оvsарлиги туфайли бир қадар кулгили ҳолатга тушади, айни пайтда ўша кулгили ҳолатларнинг ўзида ҳодисанинг бошқа жиҳатларига имо-ишора, пичинг-киноя мавжуд. Масалан, кўчада кетаётган Махзум милтиқ кўтарган милиционерга дуч келади, уни «урус» деб ўйлайди, кейинроқ билса у рус эмас, мусулмон боласи, ўзининг қуйи маҳаллалик таниши экан, ул йигит тирикчилик тошдан қаттиқ бу замонда бола-чақанинг ташвиши билан милицияга ишга кирганига иқрор бўлади; Махзум унга «Яширинча бўлса ҳам намозингни ўқи, чўқингонингда ҳам ичиндан «худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «таджиди имон» қилайлик!» деганида бечора теваракка аланглаб калима айтади. Эҳтимол, 20-йиллар шароитида фидоий инқилобчилар назарида милиционер йигитнинг бу қилмиши мунофиқлик, шўро ходимига нолойиқ хатти-ҳаракат бўлиб туюлар. Аммо унинг ҳадиқла теваракка аланглаб калима айтишида енгил кулги билан баробар нақадар самимий бор: ўстига устак одамларнинг виждон эрки, эътиқоди учун ҳадиқсирашга мажбур этган сиёсатга муайян муносабат ҳам бор. Ўша ўринда Махзумнинг шундай сўзлари келтирилади: «Ул (милиционер — У.Н.) кетгандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: — оҳ, дедим, бу кофир мусулмонларнинг бошига нималар солмади — дедим». Бу ўша давр сиёсати учун хийла кескин айбнома. Бироқ бу гапларни Махзум, яъни «мадраса хурофати билан мияси говлаган», «овсар», «калвак», «қолоқ» одам айтгани учун билинар-билимас елдек ўтиб кетади, ўқувчи унинг оҳларига, кўз ёшларига унча эътибор бермайди, аммо булар сезгир китобхони бирдан ҳушёр тортиради...

Улуғлардан бири вафот этади, марҳумнинг яқинлари Махзумни жаноза ўқишга таклиф этадилар. Маълум бўлишича, «марҳум ўзи ўшал наузанбиллоҳ ҳақдин тонгонлардин эрди, аммо ботинда дини ислонни дўст тутуб, кабзи руҳ асносида васият қилибдиларким, «агарчандики, маҳфий бўлса ҳам фақирни жаноза бирлан дафн қилингиз», деб...» Ёзувчи ҳодиса тафсилотини давом эттиради. Махзум сўзидан бир қадар кулгили, аммо аччиқ ҳақиқат аён бўла боради: «ўзга улугларнинг қулоғига бу маънидин чизи хабар етмасин, деб» ўша маҳалланинг имомига ҳам буни билдирмайдилар, узоқ-ққин қавм-қариндошлар тўпланиб ярим тунда маҳфий тарзда жаноза ўқилади: эртаги кун учун эса ажиб бир тадбирга ҳозирлик кўриб қўйилади: «Эрта бирлан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, мунзакон бирлан закунска қилиб, марҳумни кўмар эрканлар...» Қарангки, 20-йилларнинг ўрталаридан бошланган, эҳтимолки, сўз санъатида илк бор Қодирий томонидан қаламга олинган бу хил таажжуб ҳангомалар ҳаётда, афсуски шу кунга қадар давом этиб келди, ҳатто бу аччиқ ҳақиқат гуржи адиби Н. Думбадзенинг машхур «Абадиёт қонуни» романида ҳам қаламга олинди.

Асарда ўз даврининг ақл бовар қилмайдиган ғаройиб зиддиятлари ҳақида йўл-йўлакай имо-ишоралар, қистирма гаплар кўп учрайди. Бир ўринда муаллиф Сўфи Оллоёвнинг «Агар дарё тагида бўлса жойинг Баҳона бирла еткурғай худойинг» деган байтини келтиради-да парвардигорнинг бу иноятдан аҳли куффор ҳам насибадор эканини айтади ва бунинг далили сифатида Махзум тилидан шуларни сўзлайди: «Ўзбекистон деб тасмия қилибдурлар, неча лак аҳли бедин умргузаронлик қилурлар ва яна ул қавми лоуфлихунлардин ҳар рўз ва ҳар шаб оташ ароба бирлан вақон-вақон сорупо бараҳна хўрду калон бул жанобларга азимат қилиб ва андак фурсатларда хўрақлик ва пўшаклик бўлиб даражот ба даражот ўшал марғиби заминда умргузаронлик қилғувчи фарангилардек кўпас бўлиб кетар эрканлар. Ваҳоланки, биз калимағў аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳаматиға як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шуқим ва зикр илоҳий-ға забон гўёлик қилурмиз».

Бу кулгили эътироф — 20-йиллардаги, янги иқтисодий сиёсат давридаги Ўзбекистоннинг, туб миллатга мансуб халқларнинг қисматиға оид шафқатсиз ҳақиқатнинг ўзгинасидир.

Кўпчиликка аёнки, «Калвак махзум...» 1923 — 27-йиллар давомида ёзилган. Бу йиллар мобайнида ҳаётнинг ўзида, қолаверса Қодирий қисматида, қарашида кўп жиддий ўзгаришлар содир бўлади; Октябрь инқилоби берган эрк, ҳақ-ҳуқуқ, бирин-кетин тортиб олина бошланди, ваъда

қилинган нарсалар, кутилган кўп ширин орзу-умидлар саробга айланди, маъмурий кўмондонлик ҳоқимиятининг таҳдид ва зулми кучайди; Қодирийдек шўро ҳукуматиға, социализм ишиға содик, ўзини «Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шоғирди» санаган аллома адиб арзимас баҳона билан қамоққа олиниб «контрреволюцион ҳаракат»да айбланди, инсонлик шаъни, орзу-умидлари топталди. Адиб қисмати, қараши ва рўҳиятидаги мана шу кескин драматик фожеий жараён ёзувчининг ижодий тадрижида чуқур из қолдирди; буни жумладан, «Калвак маҳзум...»да ҳам кўриш мумкин. Бошда кўпроқ жонли ҳаёт билан алоқаси узилган, қолюк, оварс бир руҳоний устидан қулишга қаратилган асар бора-бора даврнинг ижтимоий зиддиятлари ва иллатларини фош этувчи ўткир памфлетга, асардаги бош ҳажвий персонаж эса «ҳажв объекти»лигидан чиқиб, давр қурбони, аянчли бир кимсаға айланади. Асар охиридаги икки ҳолат: бюрократизмни фош этувчи «Қавонидул умаро» ҳангомаси ҳамда ўша даврда ўртаға ташланган «одамизотнинг ақли етмайдиған» «Қишлоққа юзингни ўғир!» ширининг асл маъноси ҳақидаги киноя-кесатикларға тўла мулоҳазаларни эсга олинг.

«Қишлоққа юзингни ўғир!» шiori маъносини қидириш йўлидаги ҳангомалар ва бу шiorға берилган изоҳлар, яъни большевиклар шаҳарда амалға оширган ўзгаришлару энди қишлоқда рўёбға чиқармоқчи бўлган режалар шарҳи, одатдагидек, ўқувчини ҳам қулдиради, ҳам қулдириб туриб ўйға толдиради. Мана улар:

«Энди қишлоққа юз ўғирингиз, яъни югурингиз! Уларни ҳам бир ярим олчинлик кўйлак ва лозимлардан барҳаманд қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактабларни очиб, эр ва қиз болаларни ўқиттириб, мактаб фойдасиға йиғилдон долларни шаҳарға кетириб уйингизға босиб олиб, муаллимларға ўз тишларининг кирини сурдиригиз! Сигирларға ҳўкиз ва ҳўкизларға бузўқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отға миндиригиз! Қишлоққа қадām ранжида қилиб боргонингизда боорбў, оғзи катта шахсларнинг хоналарига меҳмон бўлиб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилиб йиғиб, ортигини орада бўлиб олингиз!» Бу хилдаги аччиқ пичинг-киноялар — нақд «жамият қитиғиға» тегадиган гаплар ўз даврида жамоатчилик орасида қандай таассурот қолдирган экан?! Айниқса «Сигирларға ҳўкиз ва ҳўкизларға бузўқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отға миндиригиз!» деган захарханда иборалар ўша кезларда юргизилаётган бемаъни сиёсат ҳақида ўткир айбнома эмасми?!

Ёзувчи булар билан чекланмай яна давом этиб, танқид тигини бундан ҳам кескинлаштириб дангалиға «Қишлоққа юзингни ўғир!» деган қақирининг асл маъноси қишлоқни талашдан иборат эканини, уни «Қишлоққа қопингни ўғир!» деб тушуниш мумкинлигини таъкидлаб, кескин бир оҳангда мана буларни ёзади: «Қишлоққа юзингни ўғир!» бойчечаги ўрниға «Қишлоққа қопингни ўғир!» шiorини қабул қилиш ва ундан сўнг ҳар биримизни қишлоқдаги катта мансабларға; масалан: ижрокўм, сарқотиб, суд, ер-сув, шўьба, милсия бошлиғи, хўжалик, идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамәйдир, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз хунар йўқ!) ва бошқа амалларға белгулиб, бағдазон ҳар биримизнинг қўлимизға топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларға чиқориш керак эди. Бу тақдирда ҳалиги «қишлоққа юзингни ўғир!» шiori хоҳ-нохоҳ амалға ошиб шаҳарда қолған катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб тутқон жойда халталаримиз билан қишлоқ томонға табассум қилдиргон бўлар эдик».

Бу давронинг тасдиғи сифатида ўша кезлари бўлиб ўтган кичик бир воқеа келтирилади: Кўр-кўлдақ суви устиға кўприк солмоқчи бўладилар; бу кўприк ҳам деҳқонлар, ҳам пахтақўм идораси эҳтисежига хизмат қилиши керак. Бироқ кўприк солишда «иштонсиз деҳқонлар» жонини жабборға бериб ишлайдилар, улар ноилжликдан пахтақўм эшиғига «ун икки дона хари сўраб «шайан олоҳ» ўқийдилар», пахтақўм эса уларнинг илтижоларига нописандларча «попирисининг кулини черта-черта «Худой берсин!» жавобини қилади. Хулоса шуки, «пахтақўмдек бир идора ҳам аптини четға буриб қопини кенг қилиб, қишлоққа ўғирди!»

Биз юқорида Калвак маҳзумни ҳам қулғили, ҳам аянчли шахс, давр алғов-далғовлари қурбони, деб эдик. Асар охириға томон уни ҳажв қилишдан кўра унга нисбатан ачниниш, ҳамдардлик туйғуси ортиб боришини эслатган эдик. Биламизки, Калвак маҳзум саргузаштлари 1927 йили тўхтаб қолади.

Умуман Қодирий анча вақт ҳажвиётни тарқ этиб кетади. Ниҳоят, адиб 1935 йил 10 мартда «Еш ленинчи» рўзномасининг адабий тўғарағидаги учрашувда «яна ўзининг ҳажвчилигини янғидан бошлаш тилағи бор»лигини айтади. (Қаранг: «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» мақоласи) Шу ниятда, у аввало чала қолган машҳур «Калвак маҳзум...» қиссаси устидаги ишини давом эттиради. Ҳабибулла Қодирийнинг эслашича, орадан ўн йил ўтиб адиб 1936 йили яна Маҳзум тарихиға қайтади, асарнинг аввал журнал ва рўзномаларда чиққан бобларини жамлаб, каттагина — ўн икки варақли дафтарға жо бўлган хотима боби билан тўлдирди. Бу нусхани ёзувчи машҳур туркшунос — филолог олим Е. Д. Поливановға таржимаға беради, уни ўзбек ва рус тилларида китоб ҳолида чиқармоқни ният қилади. Афсус, бу нусха (эҳтимолки, унинг тайёр бўлган таржимаси ҳам бирға) ўша кезлардаги мудиҳи воқеалар тўзони ичра йўқолиб кетган. Янғидан ёзилган хотима бобини ўқиб чиққан Ҳ. Қодирийнинг айтишича, унда Маҳзумнинг қишлоққа сафари ва у ердаги кўргиликлари ҳикоя қилинган. Маҳзум иш тополмай рўзғор ваҳидан қийин аҳволда қолади. Ниҳоят, таниш-билишлар ораға тушиб Тошкўрғон қишлоғи масжидига имомаякка тайинланади ва эшакда қишлоққа отланади: не-не орзу-ҳавасу машаққатлар билан қишлоққа етиб келиб энди иш бошлаганида «ўрисча кийиниб, соч қўйган» ёш бир комсомол йигит масжидға кириб домлага: «Ҳа, шаҳардагиларнинг миясини чиритиб бўлиб, энди қишлоқдагиларнинг миясини чиритгани келдингизми?!» дея дағдаға қилади. Домла ўзидек одамлар, ҳатто қишлоқларда ҳам хор бўлганидан бениҳоя афсус чекади. Шу орада қишлоқда қолхозлаштириш, кескин синфий кураш, қўлоқларни синф сифатида тугатиш сафарбарлиғи бошланади, бой хонадонидега етиб юрган Маҳзум тўс-тўполон пайти қўлга олиниб «синфий душман»лар қаторида ялангоёғ, ички кўйлак-лозимда ҳайдалиб қишлоқ шўросиға олиб борилади. Сўроқ-текширувдан сўнг Калвак оқланади, аммо у бундай ноинч қишлоқда яшашдан воз кечади. Ҳ. Қодирий маълумотиға кўра, асар хотимаси «Калвак тоғам яна Тошканд шаҳрида эски бекорчилар. Энди имоматчилик топилмасе, бирон қоровулчилик хизматиға ҳам розидирлар», деган сўзлар билан тугалланади. (Ҳ. Қодирий. «Отам ҳақида», 1983, 43-44-бетлар.)

Ҳ. Қодирий хотирида сақланиб қолган тасвир умуман асар руҳига, воқеалар ривожини мантиғига мос. Унда Махзумнинг бир қадар кулгили, аммо асос эътибори билан аянчи қисмати бу ерда муайян интиҳосига етади. Қиссанинг охириги бобларида муаллиф қаҳрамонини қишлоққа олиб боради, унинг аччиқ саргузаштлари ва нигоҳи орқали энг кескин, драматик палла — коллективлаштириш даври ҳодисаларига ўз муносабатини билдиради. Афсуски хотима бобнинг барча тафсилотлари бизга қоронғи. Модомики асарнинг эълон этилган охириги боблари шу қадар кескин тарзда битилган экан, ўз-ўзидан драмаларга тўла коллективлаштириш воқеалари ҳам шу йўсинда тасвир этилган, давр зиддиятлари хийла кескин тарзда очиб берилган, ҳодисалар моҳияти теран таҳлил этилган, деб тахмин қилиш мумкин. Ҳ. Қодирий қисқача баён этган воқеалар тафсилоти, чунончи, «ўрисча кийинган, соч қўйган» комсомол йигитнинг масжидга кириб қишлоқ қариялари олдида шаҳрдан келган домлани, нима бўлганида ҳам четдан келган меҳмонни, кекса одамни менсимай ҳақорат қилиши, қишлоқдаги синфий кураш туфайли таҳлиқали ҳаёт, Махзумнинг синфий душманлар қаторида таъқиб этилиши, қишлоққа симамай шаҳарга қайтиши — шуларнинг ўзиёқ хотима бобининг жиддий бир руҳидан далolat бериб турибди.

«Калвак махзумнинг хотира дафтаридан» асаридаги шу хил ўринлар ҳозирга қадар адабиётшунослик эътиборидан четда қолиб келаётганлиги кечириб бўлмас бир ҳолдир. «Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарининг «таҳлил» ва «бахоси» бундан ҳам ночор. Тошпўлат «ўтмишдаги қолюк, ижтимоий тузумнинг ярамас сарқитларидан кутила олмаган тубан кишиларнинг типик бир вакили», у «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бевурд чапани», асарнинг бош ғояси эса «эскини, салбийни инкор этиб, фош қилиб янгининг улуғвор, ҳаётий, пўртанавор одимларини тасдиқлаш ва олқиш»дан иборат, деган хулосалар қиссани юзаси мутолаа қилиш туфайли туғилган бирёқлама тасаввурлар самарасидир. Қолаверса, бу ҳол чинакам реалистик асарга воқеликнинг холис, ҳаққоний тасвири, ҳаёт ҳақиқати, ривожини ички зиддиятларнинг объектив бадиий тадқиқи деб эмас, нуқул унга «ғоявий қуроли» деб қараш, асарни мафкуравий мақсадлардангина келиб чиқиб баҳолаш оқибатидир. Шунинг учун ҳам «Калвак махзум...» таҳлилда бўлгани каби «Тошпўлат тажанг...»ни баҳолашда ҳам ундан асосан феодал ўтмишни; ўтмиш сарқитларини «фош этадиган», шўро воқелигини эса «тасдиқлайдиган» ва «олқишлайдиган» жиҳатларига эътибор қаратилади, Тошпўлат сиймоси эса нуқул сарқитлар, тубанликлар тимсоли деб талкин этилади.

Такрор айтаман, «Калвак махзум...»да бўлгани каби, «Тошпўлат тажанг...»да ҳам бундай ҳолатлар йўқ эмас, албатта. Дарҳақиқат, асар етакчи персонажи Тошпўлат табиатида кўп нобоп зиддиятли жиҳатлар мавжуд: у болалигида яхши тарбия кўрмаган, мактабда ёлчилик билан олмаган, саводсиз-ўми, маърифатдан йироқ, ҳаётда йўлини топа олмаган, омадсиз одам. Тошпўлат фақш ишлардан — нашавандлик, қиморбозлик, безориликдан ҳам тоймайди. Маърифатсизлик туфайли у кўп ҳолларда оддий турмуш чигалликларини ечолмай, ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар моҳиятини англаб етолмай қийналади, кулгили, танг аҳволга тушиб қолади. Хусусан солиқ қоғозининг, умуман солиқ тартиботининг маъносига тушунмай довридаши, бобоқ хўрозини қувлаб мактабга кириб қолиб, янгича таълим-тарбия, ўқувчилар ҳақида ўзича бадиий хаёлларга бориши — шу каби ўй-хаёллари, бемаъни хатти-ҳаракатлари билан чиндан ҳам у ўз-ўзини фош этади. Бироқ асар персонажига баҳо бераётганда унга йўқ айбларни тақаш, ҳажвий асар қаҳрамони экан, деб жамини ёмон хусусиятларни тиркайвериш тўғри эмас. Айниқса, унга нисбатан айтилган «тубан кишиларнинг типик вакили», «бекорчи», «текинхўр», «ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бевурд чапани» деган айблар асосиз. Ёзувчининг ўзи бу образ табиатида хос етакчи хусусиятни жуда аниқ таърифлаб берган. Муаллифининг фикрича, Тошпўлат — ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасига ёмон йўللарга кириб қолиб тажангланган чапани. Тошпўлатни такасалтанг бекорчи, текинхўр деб бўлмайди; у ўзини ҳар хил соҳага уради, дўкондорлик қилади, тегиримонга аралашади, деҳқончиликка қўл уради, мардикор бозорга тушиб ёлланги бировларнинг хизматини адо этади — бироқ бу билан унинг сира косаси оқармайди: дўконни барҳам беради, бир йил бурун тегиримонга аралашгани учун катта солиқ тағида қолади, «нон ўрнига кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб оёғида битта чилим қовоққа эга» бўлади; касалланд ночор одам билан бировга мардикорликка ёллангиб, ҳамма ишни ўзи бажариб, олган ҳақини ночор шеригига инъом этиб ўзи қуруқ қолади... Хуллас, ўз ибораси билан айтганда, у «одамизод фарзандининг ғариби». Уни емаган сомса учун ҳақ тўлашга мажбур этганларида, тегиримончи деб солиқ солганларида айтган мана бу гаплари тағида фақиру ҳақир одамнинг фиғони яшириниб ётибди:

«— ... Нима, пул қоқяманми?»

Чойчақасини ундан-мундан қилиб, таралласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлкавойни тагин қайси гўсхўрдан олсин, а? Бобоғимни сотиб берайми? Ёки сайратмамними? Этигим бўлса-ку ўн беш қушдан бери гаравда, чопонни бўлса ўтган кунни ўзининг олдинда уч сўлкавойга сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади...» Худди ўша ишсизлик, адолатсизлик, йўқчилик туфайли чин нажот йўлини тополмай аламинда асабийлашади, нашавандликка берилади, беданабозлик, хўроз уриштириш билан ўзини овутиради, гоҳо гуноҳ ишларга қўл уради, йўлда кетаётган нота-ниш бегуноҳ одамнинг ёқасидан олади, мушкул аҳволдан, қалтис вазиятдан чапаниларча безорилик йўли билан чиқмоқчи бўлади. Бундай ўринларда Тошпўлатнинг ҳолат ва хатти-ҳаракатларидан ҳам куласиз, ҳам ичдан зил кетасиз.

Худди «Калвак махзум...»да бўлгани каби бу ерда ҳам муаллиф Тошпўлат саргузаштлари орқали сизни 20-йиллар ҳаётининг зиддиятли ҳодисаларига, даврнинг ўткир муаммоларига рўпара қилади. Тошпўлатнинг мардикор бозоридаги кўрганлари ва ўша топдаги аҳвол-руҳиятини эслайлик: «Қиссан оғутоҳ шуки... тунов кун мардикор бозорига тушкан эдим — қўлинг, қарасанг кетмон кўтарган хумсоларинг арофат. Қулинг ҳам қаторга кириб ўлтирдим. Ҳайтовур, мардикор бозорининг ижарага олган хумсо йўқ экан. Санга ёлгон, худого чин, ука, одамзоднинг юзтаси тўққуз пул: ўзваги, тожиғи, маҷчоси, қозоғи, қалмоғи... борчи етмиш икки жамғармасидан ҳам топасан. Боҳо олтига, одам оладирғон хумсонг бўлса анқо. Фёғлим айнади, вой, камбағалчиликни чиқарғонни дедим...»

Булар шўро ҳокимиятнинг еттинчи-саккизинчи йилларида Тошкентдаги шахри азимда бўлаётган воқеалар. Ана, фуқаронинг аҳволи, хилма-хил миллат, жамоага мансуб оддий меҳнат аҳли-

нинг ҳоли, қадри! Буни кўрган, бошига ўша ғарибларнинг кунни тушган Тошпўлатдек фақр, чапани одам феъл айинмай, тажанганмай, фақирликдан нолимай тура оладими, ахир! Воқеаларнинг давоми яна ҳам изтиробли, изтироб тўла кулгили. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Кетмонни тагимга қўйиб ўлтирдим. Ёнимда бир безгак; рангини қарасанг сариқ сумалак; бунинг устига эҳ-эҳи қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа, дедим; касалингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшолонки касалхонаси, деб ўйладингми, дедим. Эй, ука, деди, йўқчилиги курсин, жўжа-вирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон топа қўллаптилар камбағални! Азбаройи худо, таъбир тирриқ бўлди. Борди-келдимни ҳисоблаб қараган эдим, чўлоқ кетмондан бошқа ҳеч гапим йўқ, ранги руйига қарасам жуда увол, Сан кет, ака, — дедим. Ана шу букун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни уйингда торт, — дедим. Безгак хумсонг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича ёғрин бериб гурс-гурс одим тўшоб бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлгон бир хумсо совлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик ишингни бир кунда бажариб берайми, ака, дедим. Етти оқ тага гаплашдик. Безгакни ҳам шу баҳога сўзлашиб ёнига келдик. Афти башарани кўриши биланоқ хўжайиннинг кайфи учди. Ҳа, дедим, бу хўроз-ку, ака, дедим. Бунингни ранги ўзи туғма: ўнта наърашерингни ишини қилмаса ҳалол тузингни сол, — дедим. Бўлмади, хумсонг жудаям пих ёғрон туллак экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир сўлкавойга баҳаял иторибман. Бордиқ. Ҳайтовур хўжайин жониворинг бизни ишка солиб ўзи бозорга жўнаб солди, касофатингни салқинга чўзилтириб ўзим кушод кетмоннинг оловини чиқардим. Хумсо асиргача егулигини еб ёткан ерида волдираб ётди. Кечкурун Баминадор ўн икки оқ тани олиб ўн бирини безгакка узотдим, бир оқ тани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсонг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи; нуқул, «ортиқ бердингиз», дейди-я; вой сани эгам қақирсин, дийман.

Кеча кетмонни ҳам олти ярим тага сотиб юбордим. Нима, очингдан ўл дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса нимани ейди?»

Қаранг, нақадар тиниқ, жонли, ўта шафқатсиз, драмаларга тўла лавҳа! Ёзувчи кулиб туриб ҳаётнинг мунгли, аянчли ҳақиқатини қойиллатиб айтган. Бугина эмас. Бу лавҳада Тошпўлат характерининг туб моҳияти — қанақа одам экани жуда яхши очилган. Маълум бўляптики, у оми, чапани, безори, нашаванд, қиморбоз бўлса-да, унинг вужудида, руҳида кўп олижаноб хислатлар мавжуд. Ўз турмуши, аҳволи не ҳолатда-ю, ўзини эмас, кўпроқ ўзига ўхшаш фақир фуқаролар қисмати ҳақида ўйлайди; ўйлаб эзилади; ғариб мискин, ўта ночор нотаниш одам ҳолига ачиниб, унинг жонига ора киради. Кези келганида айтиб ўтай: Тошпўлатга дуч келган фақир; хаста мардикор деҳқон образи, унинг бадий ифодеси, талқини ёзувчининг муҳим бадий кашфётидир. Юқорида кўриб ўтилганидек, Калвак маҳзун талқинида ҳам мунгли садолар учраса-да, моҳият эътибори билан у қомик образ, чунки унинг бисотида кулги, истеҳзо учун асослар етарли. Тошпўлат дуч келган мардикор деҳқон эса ўта ғариб, мискин бир кимса, унинг ҳолати, қисмати фақат мунгли-фожий-сентиментал йўналишдаги талқинни тақозо этади. Қарангки, адиб мана шундай одам учун ҳам ҳажвий асар бағридан жой топиб бера билган. Гап шундаки, ёзувчи бу ночор одам ҳаётига Тошпўлат типидagi чапани одам нигоҳи билан қараб ўта мунгли ҳолат-ҳодисалар бағридан ажиб бир кулгили жиҳатларни топади. Бошқачароқ қилиб айтганда, кулги йўли билан аянчли, фожеий ҳодисалар моҳиятини очади. Тошпўлатнинг бу хаста, ночор шахс билан чапаниларча муносабати, хийла-найранглр билан бу «ўтмас матоҳ»ни пуллаб ётиши, қолаверса ҳаётга, одамларга, уларнинг марҳамату саховатига ишончли йўқотиб қўйган ғариб кимсанинг ғаройиб танти одамга дуч келиб, ғалати аҳволга тушиб қолиши, ишга бориб кеча қадар ишламай салқинда «еб ёткан ерида волдираб ётиши», Тошпўлат меҳнат ҳақининг кўпини унга ҳада этганида, гўё унда ўзининг ҳам ҳиссаси бордек, нуқул «ортиқ бердингиз» деб туриши — шу каби кулгили ўринлар мунг тўла ҳодисага қандайдир «енгилик» ўзгача руҳ бахш этади. Аслини олганда бу ердаги кулгида «енгилик»нинг ўзи йўқ, кулгили бўлиб тўюлган ҳолатлар аянчли истеҳзоларга тўла.

Шу лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, Тошпўлат асло тубан, ишқмас, бекорчи такасалтанг эмас, танида куч-ғайрат, кўнглида эзгулик, шижоат тўлиб-тошиб ётибди. Аммо ўша ночор муҳитда куч-ғайратини ишга соломмай, ўз меҳнати, куч-ғайратининг нафи-самарасини кўролмай сарсон-саргардон: ишсизлик, бинобарин фақирлик орқасида нима қиларини билмай гаранг-тажанг, алам-зада. Айниқса, ҳаётдаги ажиб жумбоқларни — тенгсизлик ва адолатсизликларни кўрганда куфурлиги ортади: ҳиссиз бюрократ мансабдорлар, шундай оғир замонда «камбағалнинг бошини силаш»ни ҳаёлига келтирмайдиган, юрт ободончилиги ҳақида қайғурмайдиган, фақат ўзини, маишатни ўйлайдиган бадавлат кимсалар, олифтра кийиниб юрадиганлар кўзига бало бўлиб кўринади, ўзига ўхшашларнинг фақир яшашига, сарсон-саргардон юришига фақат шулар айбдор деб билади. Шунинг учун ҳам уларга дуч келганда асабийлашади, безорилиги тутади. Ночор, ўзини овутиш учун нашавандликка ружу қилади.

Асарда Тошпўлат бисотини ёрқинроқ очиб берадиган, даврнинг шафқатсиз ҳақиқатини, аянчли драмасини бундан ҳам кескинроқ кўрсатадиган яна бир лавҳа бор. Бу лавҳада ёзувчининг боғи ноёб бадий кашфоти — мунгли, аянчли ҳодисаларни ҳам кулги — аянчли истеҳзо билан ифода-лаш санъати янада ёрқинроқ намоён бўлган: Тошпўлат Салим сўтак деган танишиникига томсувоқ ҳашарига боради. Салим ҳам косаси сира оқармай келаётганлардан. Унинг оилавий аҳволи ҳам кулгили, ҳам ночор. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Анави йил Тожийамоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчаси тозаям ташлаб берипти. Қарабманки бешта гўдак! Ҳа, дедим бу чувринди баччаларни қаёғдан йиғиб олдинг, хумсо, дедим. Салим сўтагинг кулади. Ҳа, дейди, ҳаммаси ҳам худой берган қулбаччаларинг, Тошпўлат, дейди. Вой, дедим, вой ўйламай иш қилгон одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайинчи мен сенга, дедим. Худой ҳақки, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни қовласанг оғзини очади, гўдаклари тушкир!..»

Икки фақир, соддадил дустининг ҳазил-мутоиба билан айтган гапларини эшитиб туриб, Салим сўтакиннинг, бешта норасида гўдакнинг ночор ҳолига боқиб, айниқса, гўдакларнинг ёнини қавлаганда оғзини очишларини кўриб эт-этинг увишиб кетади. Очиғи, шу пайтга қадар адабиётимизда 20-йиллар ўзбек турмушининг, жўжабирдай фақиру ҳақир деҳқон ҳаётининг бунақа ёрқин, аянчли, шафқатсиз манзараси ифодасини кўрган, ўқиган эмасман!

Ёзувчи қисқасина қилиб Салимнинг шу ҳолга тушиш тарихини ҳикоя қилади. Авваллари Са-

лимнинг «иши йирик: тагида от-араваси, ёнида чой-чақаси готоп» бўлган; пул топиб ақл йўқотган бу бандан мўмин бир «наҳс босқон билан шерик бўлиб» амиркон пахта экади, «фабрикончи ўрусовой» билан битим тузиб, ундан беш-ўн сўлкавой пул олади. Кузда ёмғир уриб бериб ҳосил нобуд бўлади-ю қарзга ботади, «вой-воёги бола очиб, қиши билан жўжаларига от-аравани сотиб» едиради, энди у ҳам Тошпўлатга ўхшаб бекорчи, ишсиз, на қиларини билмай ҳайрон. Уша дамда Тошпўлатнинг: «Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди нашангни баҳузур чекавер, Салим, дедим. Монови жўжаларингни бўлса, дедим, худо йўлига қўявер, дедим», дея берган «далда», «маслаҳати» даврининг шафқатсизликларига нисбатан шафқатсиз киноя-кесатиқ бўлиб эшитилади.

Мана шу аянчли вазият асосида дард устига чиққон, деганларидай яна бир кўнгилсиз ҳодиса юз беради. Фақир одамнинг дўстлари унинг жонига аро кириб томини суваш учун ҳашарга тўпланганида — қизгин иш пайтида олифтра бир мансабдор пайдо бўлади, «Салом йўқ, алик йўқ, ҳормабор бўл ҳам кўлтиғида» зақун сурштиради, Салимни одамлар кучидан фойдаланаётганликда айблади; бу оддий халқ удуми, меҳр-оқибати эканини тушунишни ҳам истамайди; «Ҳашар ишлаб ухлоғонга ўлмас маҳшор кунни азоб ўлмас, тойбас қилиб шароб ичанг яна сенга ҳисоб ўлмас», — деган китоб сўзлари эслатилганида унга кулоқ ҳам солмайди, ҳашарчиларни, улар қатори Тошпўлатни ҳам хатга солиб тергов учун давлат маҳкамасига боришга мажбур этади: Салим сўтак бу ишлардан жон-пони чиқади, безгаги хуруж қилиб мансабдорга нима деганини билмай қолади. Тошпўлат эса, одатдагидек, бу ишлардан тажанг, «шу замоннинг оқибатидан хафа» бўлади...

Энди асардаги тўғридан-тўғри давр сиёсатига оид баъзи ҳодисалар тафсилотида диққатингизни тортман. Ишсизликдан, фақирликдан, адолатсизликдан бора-бора Тошпўлатнинг тоқати тоқ бўлади, адолатсизликларга қарши ўзича «исён» кўтаради, совет идораларига бориб, ер ислоҳоти қилиб фуқароларга ер улашган ҳукуматдан савдогарлар дўконини тортиб олиб, ўзига ўхшашларга бўлиб беришларини сўрашга қатъий жазм этади, синдикатлардан «мол олиб бирни икки қилишни хўб биламиз» дея гердаяди, ўзини билағон қилиб кўрсатади. Қизиги шундаки, шу хилдаги фаолиги, жангарилиги билан у дарҳол эл назарига тушади. Сайлов арафасида саккизта камбағал уни ўраб олиб «Сени улуг сайлаймиз!» дея ундан давлат розилик сўрайдилар. Шу ўринда пичинг-кинояларга, нозик имо-ишораларга тўла зиддиятли ғаройиб ҳодисалар қаламга олинади; бурунги «оқ соққа, қора соққа» сайлови», сайлов пайтидаги казо-казоларнинг, қози-домлаларнинг таъмаргирларча саховати, пул улашишлари эслатилади; эндиги сайловда улар ҳақсиз, уйларига қамалиб устидан қулф солиб олишган. Бу гал камбағал меҳнаткаш халқнинг сайлови, энди катта мансабларга фақир ру ҳақирлар сайланиши, ҳа, Тошпўлат каби кечаги ялангоёқ, оми, чапани, «юк орқалайдиган», «хулеган», безориликдан, «гакнак топилаш эрмак» деб қимор уйнашдан ҳам тоймайдиган кимсалар давлатни бошқариши лозим! Энг ачинарлиси шундаки, амалда бундай ишлар бўлган. Аммо Тошпўлатда андак андиша, инсоф бор. «Шу қўл кўтардиминан усталчасига ўлтирсам» дейдию одамларнинг маломатидан чўчиди, бундай масъулиятли лавозимга ўзини нолойиқ санайди, бу соддадил фақир одам фуқаропарвар жамиятнинг фуқаропарвар сиёсатидан ажабланади, «шу замонангни борди-келдисига тушунолмай» тажанг бўлади. Ахир ўшандай сиёсат туфайли, гарчи фақир ру ҳақир, меҳнаткаш халқ орасидан чиққан бўлса-да, ўзи мутлақо тажрибасиз, фирт оми, маърифатсиз одамлар мўътабар мансабларга кўтарилиб ўзини ҳам, эл-юртни ҳам не-не кўйларга солмади, ахир! Ҳушёр адиб Тошпўлат билан алоқадор бояги ҳодисаларни қаламга олиш билан ўз вақтида гўё жамоатни шундай кўнгилсиз ҳодисалардан огоҳ этаётгандай туюлади. Ёзувчи Тошпўлат сингари фақир ру ҳақирлар ҳолига қанчалар ачинмасин, уларга ҳамдард бўлмасин, уларнинг ҳам «орқасига офтоб тегаётгани»дан қувонмасин, барибир, ҳали улар масъул вазифаларни бажаришга, давлат ишларини бошқаришга тайёр эмаслигини сезиб, тушуниб туради. Шунга кўра, у қатор қаламкаш ҳамкасблари каби ўша йиллар шўролар замонасида содир бўлаётган бу хилдаги янгиликларни ўйламай-нетмай ҳар боб билан маъқуллаш, оқлаш, олқишлаш йўлидан қормай, бу хил жараёнларни ҳолис туриб, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан бор ҳолича гавдалантиради, жанр имконияти даражасида ҳалол бадиий таҳлил этади.

Хулласи калом, Абдулла Қодирийнинг машҳур ҳажвий асарлари — «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» қиссаларининг мазмун-мундарижа доираси мавжуд тасаввур-қарашларга қараганда анча кенг, ёзувчи кулгиси бениҳоя сержило. Энг муҳими, реалист адиб 20-йиллар шўро воқелигининг кўп нозик жиҳатларини, ўша даврда юз бераётган муҳим тарихий жараёнларнинг икки зиддияларини гоаят зийраклик билан илғаб ололган, ҳалол ва фавқулодда маҳорат билан бадиий ифода этишга эришган.

